

[4] Жандар Керімбектің Ермаханы. Атаутанудың мыңжылдық тарихы бар // «Қазақ әдебиеті» 2005, желтоқсан

[5] Гринев С.В. Введение в терминоведение. 1993. - 298 с.

[6] А.Суперанская, Н.Подольская, Н.Васильева Общая терминология 19897 - 243 с.

МРНТИ 16.01.00

Ж.Тұрғынбаева

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
кіші ғылыми қызметкері, Алматы қаласы, Қазақстан

ҚАЗАҚ АНТРОПОНИМДЕРІ ҚОЛДАНЫСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК СИПАТЫ

Аннотация: Соңғы жылдары тілдің антропонимдік жүйесіне деген қызығушылықтың артуын оның тұлға мен ұлттың мәдени бірлігін құраудағы маңызымен түсіндіруге болады. Антропонимдік жүйе қоғамның әлеуметтік-экономикалық, мәдени тұрғыдан дамуымен тығыз байланыста өрбіп, ұлттық мәдениетті көрсетуші құрал ретінде бағаланады, әлеуметтік сипаты жағынан да зор қызмет атқарады.

Мақалада қазақ есімдерінің қоғам өмірінде алатын орны, тіл біліміндегі зерттеу объектісі ретіндегі рөлі, қазақ азаматтарының аты-жөнін рәсімдеу мәселелері қарастырылады.

Тірек сөздер: ономастика, антропоним, орфография.

Ж. Тургынбаева

младший научный сотрудник Института языкознания им. А. Байтұрсынова,
Алматы, Казахстан

СОЦИАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КАЗАХСКИХ АНТРОПОНИМОВ

Аннотация. В последние годы повышение интереса к антропонимической системе языка объясняется его значением в создании культурного единства личности и нации. Антропонимическая система имеет тесную связь с социально-экономическим, культурным развитием общества, оценивается как средство, представляющее национальную культуру, также играет важную роль с точки зрения социального характера.

В статье рассматривается место, роль антропонимов в обществе и как объект исследования в языкознании, а также важность правильного оформления фамилии и имен лиц казахской национальности в соответствии с нормами казахского языка.

Ключевые слова: ономастика, антропоним, орфография.

J. Turgynbaeva

Junior researcher at the A. Baitursynov Institute of Linguistics,
Almaty, Kazakhstan

SOCIAL CHARACTERISTIC OF THE USE OF KAZAKH ANTHROPONYMS

Annotation. In recent years, an increase in interest in the anthroponymic system of the language is explained by its importance in creating the cultural unity of the individual and the nation. The anthroponymic system has a close relationship with the socio-economic, cultural development of society, is assessed as a means of representing national culture, and plays a large role in its social character.

The article discusses the place, the role of anthroponyms in society, and as an object of study in linguistics, as well as the importance of correct registration of the names and surnames of persons of Kazakh nationality in accordance with the norms of the Kazakh language.

Key words: onomastics, anthroponym, spelling

Жалқы есімдер – әлеуметтік лингвистиканың да зерттеу нысаны болып табылады. Қазақ тіл білімінде әлеуметтік лингвистика ғылымының өзге тіл білімі салаларымен салыстырғанда кейінірек жеке сала ретінде қалыптасқаны белгілі. Әлемдік социолингвистика ғылымы тілдің даму сипатын үш бағытта анықтайды. 1. Тілдің таңбалануы. 2. Тілдің жанаруы. 3. Тілдің қалыпқа түсуі, нормалануы.

Осымен байланысты ономастикалық лингвокультуремалардың ұлттық мәдени ерекшеліктерді танытуда атқаратын қызметі ерекше. Себебі, ономастика саласы тарих, әлеумет, мәдениет өрістерін қамтитын әмбебап лингвомәдени бірліктер жүйесі болып табылады.

Ал адамдардың өткендегі тұрмысын, қоғамдық-әлеуметтік құбылыстарын көрсете алатын ертедегі тіршілік іс-әрекетінен және шаруашылық күйінен мағұлмат бере алатын ономастиканың үлкен тармағы антропонимика деп аталады. Соңғы жылдары тіл ғылымы антропонимдерді зерттеуге арналған көптеген еңбектермен толықты. Ғалымдар мұны қазіргі тіл білімінің антропоцентристік парадигмасының рөлінің артқанымен түсіндіреді. Өйткені антропонимдік жүйе қоғамның әлеуметтік-экономикалық, мәдени тұрғыдан дамуымен тығыз байланыста өрбіп, антропонимдер ұлттық мәдениетті көрсетуші құрал ретінде бағаланады, әлеуметтік сипаты жағынан да зор қызмет атқарады.

Қандай да болсын тілдің антропонимикалық қорында адамның шын атымен қоса, лақап, бүркеншік аттар түрі кездеседі. Соған сәйкес әр ұлттың антропоним жүйесінде, ат қою рәсімінде қалыптасқан белгілі бір ұстанымдары, ұлттық ерекшеліктері, заңдылықтары болады.

Жаңа туған нәрестеге ат қойып, айдар тағу атадан балаға мұра болып ауысып, әулеттен-әулетке жеткен, ерекше мәнге ие дәстүрлердің бірі. Түркі халықтарында, оның ішінде казак халқында, ат қою әдебінің ұлттық мәдениетпен, ұлттың кодымен, танымымен, көзқарасымен тығыз байланысты екені дәлелденген.

Қазақ халқының ат қоюдағы лингвомәдени ерекшелігі, біріншіден, ырым мен сенімнен, екіншіден табу дәстүрінен, үшіншіден, ата салтан, прецеденттік атауларға телуден бастау алады.

Ырым мен әдет-ғұрып Ш. Уәлиханов көрсеткендей, салт-санаға тән. [1]. Мысалы ұлы жоқ үйлерде қыз бала туылса, ол қызға *Ұлжалғас*, *Ұлтұған*, *Ұлбала*, *Ұлбосын*, *Ұлдана*, *Ұлжан*, *Ұлмекен* есімдері телінген. Осындай есімдерді беру арқылы өз тілек-қалауларын, яғни ұлды болғысы келетінін жеткізген. Балалары тұрақтамай,

шетіней берсе, *Тоқтамыс, Тұрар, Төлеген, Өтеген* сияқты есімдер берген. Мұндай жайттар түркі тектес тілдер тобына жататын халықтардың барлығында дерлік кездесетін сенім, әдет-ғұрпы, салт-сана.

Ал әлем халықтарының көпшілігінде жалқы есімдердің көбі келе-келе *табуға* айналған. Ш.Садиевтің пікірі бойынша Әзербайжанда күні бүгінге дейін адамның шын аты жасырын болған. Ал Түрікменстанда кез-келген баланың шын есімі мен жасырын, лақап есімі болған екен. [2]. Қазақ ономастикасының іргетасын қалаушы профессор Т.Жанұзақ жалқы есімдердегі табу жайлы: «запрет некоторых слов имел свое влияние и в сфере лично-собственных имен. Казахские замужние женщины давали свои имена *Төрем, Шырақ, Жарқын, Тетелес, Мырзажігіт, Шырайлым, Бикеш* и т.д.» дейді [3].

Ал академик А.Н.Самойлович бұл мәселенің әлеуметтік, этномәдени аспектісіне мән беріп, өзекті мәселелердің бірі ретінде қарайды: «чтобы исследователи разных тюрских народов обратили особое внимание на личные имена, о том, что следовало бы составлять полные алфавитные списки личных имен, как мужских, так и женских, по отдельным народам и племенам с подробными указаниями, в каких случаях, в какую историческую эпоху кому и почему давалось то или иное имя, что впоследствии позволило бы произвести весьма интересные в культурно-историческом отношении сравнительное исследование личных имен всех тюркоязычных народов» [4].

Антропонимикадағы табу мәселесі Т.Жанұзақ еңбектерінде кеңінен айтылады. Әсіресе қазіргі азаматтардың тектеріне телініп жүрген *Жаманқұлов, Жаманбай, Жаманбекова* секілді «жаман» тұлғасы арқылы жасалған жалқы есім формасы көптеп кездеседі. Сондай-ақ, *Күшікбай, Сағал, Салбыр, Сасықбай* деген есімдерде көне қолданыста болған. Бұндай есімдерді қоюдың басты уәжі – сөз құдіретінің күшіне сену мен көз тимей, бала аман өссін деген негізге сүйенеді. Бірақ қазіргі қазақ антропонимикасында *жаман, күшік, сылбыр, сасық, қара, құл* т.б. сынды тұлғалармен келетін есімдер кездесе бермейді. Көбіне жаңа туған балаға терең мағыналы, әрі болашағына зор сенім арқау ететін озық есімдер беруді дәстүрге айналдырған.

Озық есімдердің сипатын ашатын ономастикада «прецедентті атаулар» дейтін ұғым бар. Бір тілде сөйлеуші не бір ұлттың бәріне ортақ мәдени байлықтың тілдік көрінісі прецедентті есімдерден көрінеді. Ұлттық дәстүрдегі есімдер қатарында төмендегі мысалдарды атауға болады: *Әз Жәнібек, Шыңғысхан, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Жиренше шешен, Асан қайғы, Қасым хан, Есім хан, Абай т.б.* Бұл есімдер Абайдың «толық адам» концепциясымен сипаттауға де келеді. Елі үшін, халқы үшін игі іс жасап танылған, есімдері ұлт санасына сіңген атаулар прецедентті деп танылады. Демек қазақ халқы менің ұлым, болмаса қызым осындай болсын деген ниетпен өз балаларына ұлылардың есімдерін бере бастаған. Прецедентті атау беру басында *Шыңғыс, Төлеу, Әйтеке, Жиренше, Асан, Есім* т.б. есімдерінен басталса, кейіннен *Төлеби, Қазыбекби, Қасымхан, Есімхан, Әзжәнібек* дейтін күрделі есім формаларына айналғанын байқай аламыз.

Еліміз тәуелсіздік алған жылдардан бері қазақ халқының есімдер мен фамилиялар жүйесінде де ұлттық үрдіске қарай бет бұру байқалады. Оған ҚР Президентінің «Ұлты қазақ азаматтардың тегі мен әкесінің атын жазуға байланысты мәселелерді шешу тәртібі туралы» 1996 жылғы 2 ақпандағы №2923 Жарлығы үлкен серпін берді.

Ономастикалық материалдар көне лексикалық қабаттар мен грамматикалық формалар, синтаксистік құрылыстармен қатар әдет-ғұрып, ырымдар, жалпы халықтың

дүниеге көзқарасы және т.б. факторлардан мол мағлұмат береді. Есімдер халықтың бай тілінен туындайды, әр дәуірге, қоғамдық құрылысқа сәйкес пайда болып, өзгеріске ұшырап отырады. Түрлі тарихи себептерге қарай кейбір есімдер формасы, мазмұны тұрғысынан байып, түрленіп отырса, кейбірі пассивтеніп немесе қолданыстан мүлде шығып қалады. Әсіресе қазақ есімдерінің өзгеріске ұшырауы мен толығына араб, иран мәдениеті мен тілінің, әсіресе ислам діннің үлкен ықпалы болды.

Кеңестік кезеңде діни мағыналы, пайғамбар, әулие-әнбиелер есімдері сирек кездессе, соңғы жылдары көне, тарихи, діни есімдермен қатар патриоттық сезімнен туған есімдерді де жиі кездестіруге болады (Күлтегін, Ұмай, Білге, Самұрық, Астана, Нұрсұлтан, Азиада, Саммита). Алайда мазмұны қазақы, құжатта сауатты рәсімделген есімдерін өзге мәдениет үрдісіне сай өзгертуге тілек білдіруші азаматтар да жоқ емес.

Қазақ азаматтарының аты-жөнін жазуда күні бүгінге дейін орфографиялық қателер мен ала-құлалық орын алып келеді. Қазақ әдеби тілінің қалыптасқан емле ережелеріне сай жазылуына әлі де болса қол жеткізе алмай отырмыз. Кеңестік кезеңде екі әліпбилік жүйенің әсерінен орыс тіліне бұрмаланып транслитерация-ланған аты-жөндер өте көп. Төл дыбыстарымыз бұрмаланып, қазақ тіліндегі түпнұсқа мағынасынан алшақтап кетті. Мысалы *Утямиш (Өтеміс), Ирджума (Ержұма), Избасты (Ізбасты), Гульзипач (Гүлзипа), Алдыр (Алдияр), Гаїрат (Қаїрат), Думчебаев (Дүмшебаев)* т.б. Оның басты себебі екі әліпбилік жүйенің алшақтығында жағыр, яғни қазақ есімдеріндегі төл дыбыстар орыс тілінде болмағандықтан, кісі есімдері мен тектерін рәсімдеуде ала-құлалақ орын алды. Десек те, егемендікке қол жеткізгенімізге ширек ғасырдан астам уақыт өтсе де, ұлтты қазақ азаматтардың жеке куәліктері мен паспорттарында, тіпті жаңа туған сәбилердің туу туралы куәліктерінде аты-жөндері бұрмаланып, семантикасы өзгеріп жазылуы әлі де болса кездеседі. Қазақ аты-жөндерінің дұрыс жазылуы орфографиялық мәселе болса, екінші жағынан, бұл нормативтік-құқықтық мәселе. Өйткені, ресми тұрғыдан біз төлқұжаттарымыздағы аты-жөніміз арқылы қоғам мүшесі ретінде әлеуметтік танымдылыққа ие боламыз.

Ұлттығымыздың нышаны, ең алдымен, аты-жөніміз бен тегімізден бастау алады десек, алдымен кісі есімдері мен аты-жөндерін «Қазақстан Республикасындағы ұлтты қазақ азаматтардың аты-жөнін реттеудің Тұжырымдамасына» сәйкес екі не-месе үш мүшелі антропонимиялық жүйе бойынша дұрыс рәсімдеуді қолға алатын уақыт жетті. Аталмыш Тұжырымдамадағы үлгі бойынша алдымен есімі, әкесі (отчествосы), тегі фамилиясы), яғни бірінші орында – есімі, екінші орында әкесі, ал үшінші орнында тегі жазылатын болсын делінген еді. Мысалы: *Әлім Омарұлы Ақылбай* немесе екінші нұсқа бойынша – есімі, әкесі немесе тегі. Мысалы: *Әлім Омарұлы* немесе *Әлім Ақылбай*. Қазақ антропонимикасы жайлы зерттеу еңбектерінде ғалым Т.Жанұзақ мұндай үлгі түрлері жайлы былай дейді: «Одним из распространенных является употребление сочетания имени отца или сына без изафетных конструкций и без прибавления слов *улы, бин*. Эта форма употреблялась до начала XX в., например: *Қушиқбай Есболат, Кейки Утеген, Бугиш Бабек (1785), Карамолда Бекбау, Досмұхамбет Қадырбай (1784)*. Реже это встречается в деловой переписке XVIII-XIX вв., например: *Тоқалбай Қонурбайұлы (1745), Қубек Байназарұлы (1750), Толемис Батыр Дәулетұлы (1794), Есеналы Султан Нуралыұлы (1794)* и др.» [3]. Бұл антропонимиялық ресми екі не үш мүшелік (тегі, аты, әкесінің аты) бүгінгі күні қолданысқа енгенмен, орналасу реті орыс тіліне тән нұсқада қалып қойған, яғни бірінші тегі, екінші есімі, үшінші әкесінің есімі жазылып жүр.

Ұлттық жазуымыздың латын әліпбиіне көшуіне байланысты Мемлекеттік бағдарламаға сәйкес 2021 жылдан бастап төлқұжатымыз түгел латын графикасы негізінде рәсімделетіндігі айтылған. Соған сәйкес қазақ кісі есімдері мен аты-жөндерін латын графикасының негізінде транслитерациялау ережелері де жасалады. Ережеде кісі аттарын жазуда кездесетін қиындықтар (біріккен тұтқалы есімдер) мен түйінді мәселелерді шешуге мұрындық болары сөзсіз. Бұл халыққа қызмет көрсету орталықтары, азаматтық хал актілерін тіркеу сияқты құжатпен жұмыс істейтін орындардың күнделікті жұмысында таптырмас құрал болар анық.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Уәлиханов Ш. «5-томдық шығармалар жинағы», 1-том. 1961. – 777 б.

[2] Саадиев Ш.М. Основные правила выбора имен для новорожденных (по азербайджанской антропонимии) //Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. [3] Проблемы антропонимики. – Москва: Наука, 1970. – С. 185-187.

[4] Жанұзақов Т. Лично-собственные имена в казахском языке. Автореферат дисс. кан. филол. наук. А., 1960. – С. 56, 45.

МРНТИ 16.01.00

Н.Т. Бармешова

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Ономастика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері.
Алматы қаласы, Қазақстан

ЖЕР ТАРИХЫ – ЕЛ ТАРИХЫ

Аннотация: Халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан болмысы, танымы, тағдыры елді-мекен, жер-су атауларында жатыр. Қазіргі елді-мекен, қала мен дала атаулары, көше атаулары қазақылана түсті. Қойылған жер-су аттары тәуелсіздігімізді паш етеді. Тарихи, рухани құндылықтарымызды насихаттайды.

Мақалада қазіргі елді мекен, географиялық нысан, көше аттары, ауыл аттары жаңа атауға ие, яғни орысша атаудан арылып, қазақша атаулар берілгені жайлы айтылады.

Тірек сөздер: ономастика, тіл тарихы, топонимика.

Т. Бармешова

Институт языкознания им. А. Байтұрсынова,
младший научный сотрудник отдела Ономастики,
Алматы, Казахстан

ИСТОРИЯ ЗЕМЛИ – ЭТО ИСТОРИЯ СТРАНЫ

Аннотация. Сущность, знания и судьба народа, формировавшиеся на протяжении